

S. Sárdi Margit

Várandósság, szülés, születés Szülés körüli tanácsok és eljárások a XVII–XVIII. századi kéziratokban

A zavartalan gyermekáldás vágya és annak biztosítása minden időben az emberi gondoskodás középpontjában állt, akkor is, amikor erre nem léteztek szervezett társadalmi formák. A gyermekáldást, a várandós és szülő asszonyt segítő szokásokat, eljárásokat mind a néprajztudomány, mind a hivatásos orvostudomány korai helyzetét és ismereteit vizsgáló orvostörténet kutatja. Ezeknek a vizsgálatoknak a tárgyi emlékeken túl fontos forrásai a nem szakemberek tollából származó gyógyító irodalom írásai: a nemesi-főnemesi körökben született, kéziratot gyógyító könyvek sora (1, 3a, 4, 6–10). A következőkben e gyógyító hagyomány sajátosságait mutatom be tizennégy XVII–XVIII. századi kézirat alapján.

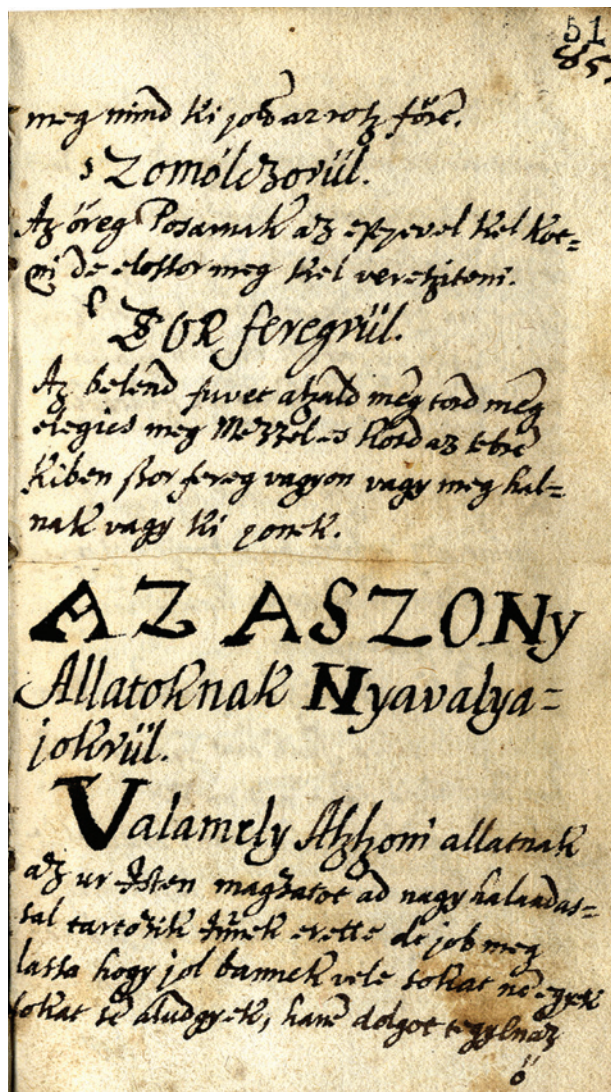
NEMESI-FŐNEMESI GYÓGYÍTÓ IRODALOM A XVII–XVIII. század az orvostudomány nagy változásának időszaka, amelyben a XVI. században még eleven, középkori eredetű,

Istenre hagyatkozó, a gyógyítással szemben kételkedő szemléletet fokozatosan kiszorítja az okokat fölismerő, hatóanyagokkal dolgozó orvostudomány és gyógyszerészet. A korszak végére megszorodnak az érvágó írások és (a kor tudományosságához mérten) meglehetősen jó tudományos szintű seborvosló (chirurgusi) és szemorvosló (oculista) könyvek is; valamint tovább élnek és fontos szerepet kapnak a gyógyításban a nemesi udvarokban összeállított orvosi könyvek. Jelen írás ezekből mutatja be a szüléshez és a várandóssághoz köthető gyógyítási eljárásokat, az alábbi kéziratokban (1. táblázat).

A bemutatott kéziratok éppen fele-fele arányban keletkeztek a XVII. és a XVIII. században. Összeállítóik között van két főrangú hölgy: Zay Anna mint fordító, Bethlen Kata mint összeállító. Szintén főrangú közeghez köthető a *Házi patika* is, amely Madách Gáspár és gróf Balassi Péter

1. táblázat: Az elemzés alapjául szolgáló kéziratok és a szövegben használatos rövidítések

KÉZIRAT	RÖVIDÍTÉS
Bethlen Kata (1737 k.) <i>Orvosságos könyv</i>	BK
Gellén Gergely (1680) <i>Orvosságos könyv mindenféle nyavalyákról, embereknek és lovaknak betegségekről, méhekről és az esztendőnek holnapiról</i>	GG
Gellén István (1714) <i>Orvosságos könyv mindenféle nyavalyákról, embereknek betegségekről</i>	GI
<i>Hasznos házi orvosságok</i> (XVIII. sz.)	HHO
<i>Házi patika</i> (második generációs, XVIII. sz.)	HP
<i>Házi patika. Hasznos receptek gyűjteménye</i> (166 3k.)	HPHR
Ibrányi István <i>Orvosi könyv</i> (XVIII. sz. eleje)	II
<i>Mindenféle orvosságoknak rend szedése</i> (XVII. sz. 2. fele)	MOR
Nediliczky Váli Mihály (1759) <i>Dictionellum Hungarico Medicum</i>	NVM
<i>Orvosságos könyv</i> (1677)	OK
<i>Receptek könyve</i> (XVII. sz. vége)	RK
Szentgyörgyi János (1619 e.) <i>Testi orvosságok könyve</i>	SZJ
Váradi Vásárhelyi István (1628) <i>Kis patika</i>	VVI
Zay Anna <i>Orvoskönyv</i> (1712–1719)	ZA

1. ábra: Részlet Gellén Gergely kéziratosa receptgyűjteményéből (1680)

környezetéből származik. Szentgyörgyi János, Gellén Gergely és Gellén István köznemesek voltak, és nagy valószínűséggel szintén köznemesi környezetben keletkeztek az ismeretlen írójú kéziratok is. Két szerző egyházi értelmiségi (Váradi Vásárhelyi István és Ibrányi István). Nediliczy Váli Mihály pedig – bár a a kortársak által vitatott módon – orvosi oklevelet szerzett. Az összeírók földrajzi hovatarozásáról kevesebb a biztos ismeretünk: Szentgyörgyi és Bethlen Kata erdélyiek, Zay Anna és a Gellén család (Nyitra vármegye) felvidékiek voltak. A *Házi patika* is felvidéki közegben íródott. Ibrányi István talán a Bereg és Szabolcs vármegyékben élő Ibrányi család tagja volt.

E kéziratosa, nemesi-főnemesi gyógyító recepteskönyvek forrásául meglepően gyakran szolgált a sienai származású, Prágában élő orvos és botanikus, Andreas Matthiolus (Pietro Andrea Mattioli, 1501–1577) orvosló herbáriuma.

Ebből, valószínűleg ennek cseh fordításából (Prága, 1562) származik közvetlen vagy közvetett módon a tizenégy kézirat közül hat: Zay Anna csehből fordította magyarra a művet, ezt nevezi meg közvetett forrásul; Ibrányi István, a Madách Gáspár fordításából jobbitott *Házi patika* is erre vezethető vissza. További három kézirat távolabbi leszármazottja Mattioli füveskönyvének, föltehetően a Madách Gáspár-fordítás rokonai (HPHR, OK, MOR). Ezen túl kevés forrást neveznek meg az összeállítók: Váradi Vásárhelyi István művében akad arab, görög, perzsa eredetűnek mondott, valamint Avicennától, Galenustól, Hippokratésztől eredeztetett recept. Az *Orvosságos könyv* Mattioli mellett Giovanni Battista Cortesi (1554–1634) orvosi szakíró munkáját is kivonatolja. Ibrányi István azt állítja, művét Dioszkoridész, Galenus és Mattioli nyomán állította össze, de meglehet, hogy Dioszkoridészre vonatkozó ismeretei a Mattioli-mű Dioszkoridész-kommentárjaira korlátozódnak. A *Házi patika* egy tanácsban hivatkozik Albertus Magnus ajánlatára. Szentgyörgyi János gyűjteménye is tartalmazza az ő tanácsait, de nem az orvosló receptekben.

E fordítók és összeállítók közül csupán Nediliczy Váli Mihály folytatott orvosi gyakorlatot, ám ő is orvosi tanulmányok híján. Zay Anna és Bethlen Kata biztosan rendelkezett gyógyító tapasztalattal, ők a saját ismereteikkel ki is egészítették a gyógyító recepteket. Alkalmilag bármelyik összeállító megoszthatta gyógyító receptjeit a rászorulókkal, de a számos recept végén olvasható *Probatum* és *Probatum est* inkább csak írói hagyomány, nem a lejegyző valóságos tapasztalása (2, 3, 5). A *Házi patika* írója saját magán próbált ki és igazolt egy receptet, a 260-as számút: „Engemet Isten után ezek orvosságok gyógyítottak meg, két [kit] még eddég nem érzettem magamon; engedje az Úr Isten, hogy használjon, két [kit] tudom, hogy használ és [is]”. Egyéb orvosló gyakorlatra azonban nem utal. Ibrányi István öntudattal vallja meg nem szakember voltát: „én orvosmesterségen csak inasesztendőt sem töltöttem, az ugyan igaz; de mivel az orvosmesterség az teremtett állatoknak természetek előre való megvizsgálásából áll, merészlettem pennámat mozdítani” (II,1a).

A Mattioli-műből származott felvidéki kéziratváltozatok valószínűleg már kezdettől meglehetősen sok babonás eljárást és tanácsot tartalmaztak, s az idő múltával ezek egyre szaporodtak. A szokásosnál több efféle tanács akad a *Házi patika*. *Hasznos receptek gyűjteménye* című kéziratban és Gellén Gergelynél. Gellén Gergely maga védekezik a lejegyzett sok szerelmi bűbáj, láthatatlanná tevő, lakatnyitó, fogságból szabadító babonás eljárás, varázslás vádjá ellen. A könyv elején az olvasónak írt verse valójában intelem, hogy az érdekesség végett összegyűjtött praktikákkal senki ne éljen: a könyvből merített jót kövesse. A kötet vége felé egy helyütt ezt jegyzi be (a 117. sz. receptnél): „Ezeket és ezekben sokak[at] nem úgy írtam, hogy ezt elkövetném vagy követni akarnék, hanem hogy ezek közül sok ottan-ottan szemem eleiben akadván

jusson eszembem, melly gyalló [gyarló] az emberi természet, és az ördögnek melly sok ravaszági, mesterségi vadnak az ő tagjaival; azért ki-ki vagy se-se élj ezekkel, hanem ha szükség vagyon, orvost mennyben keress, és megtalálad.”

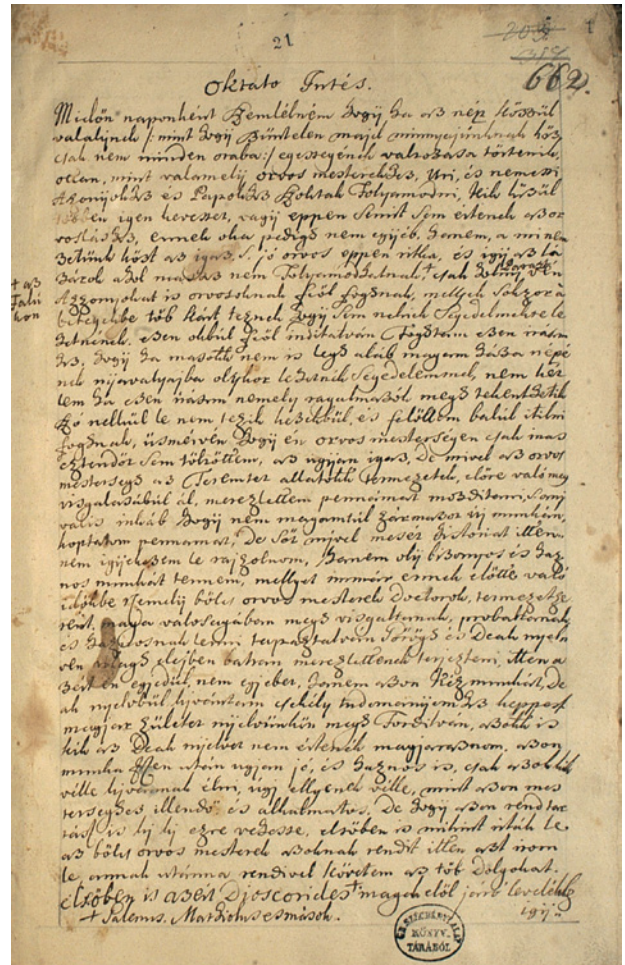
Sajátos, de törvényszerű, hogy a két egyházi szerző nem elsődlegesen a füveskönyvek tapasztalati, okokat és hatásokat próbálgató szokásaiból indult ki, hanem az ókori orvos irodalom hagyományából. Ennek megfelelően feltűnően sok babonás eljárást és tanácsot adtak tovább. Váradai Vásárhelyi István egyedülállóan sokszor ajánl drágaköveket, drágaságokat, vallási használatú tárgyakat, imákat. Ibrányi pedig – amellett, hogy a bűbajoskodást elítéli – számos alaptalan ókori-középkori hiedelem mellett tesz hitet.

VÁRANDÓSSÁG, SZÜLÉS, SZÜLETÉS E kéziratok mindegyike tartalmaz várandósságra, szülésre, szoptatásra vonatkozó tanácsokat, bár korántsem egyenlő mértékben (a pontos számadatokat l. 9). Közülük messze kimagaslik Váradai Vásárhelyi István műve, amelynek harmada szülés körüli tanács. Nem véletlenül, hiszen munkáját elsősorban szülés előtt álló úrnőjének, Nyáry Krisztinának készítette. Az átlagosnál több ilyen témájú receptet (megközelítőleg a tanácsok 10%-a) közül Gellén Gergely is, aki külön fejezetet írt *Az asszonyállatoknak nyavalyájokról* (51a–54b). A *Házi patika*, *Hasznos receptek gyűjteménye*, Bethlen Kata *Orvosságos könyve* és a *Hasznos házi orvosságok* valószínűleg az átlagot mutatja 4% körüli arányával. Biztosan átlag fölötti, talán a 8–10%-ot közelítő arányban tartalmaz szülés körüli tanácsokat a *Házi patika*. A kéziratok egy része tematikusan szerkesztett (pl. Zay Anna, Bethlen Kata), de más kéziratoknál is látható a lejegyző törekvése, hogy az azonos témájú recepteket, különösen a jól elkülöníthető, várandóssághoz és szüléshez kötődő tanácsokat egy tömbbe tömörítse (MOR; HP) (a tömbösödésről bővebben 3b).

A receptekben érintett kérdéseket a fogamzás, a várandósság, a szülés, a szülés utáni nehézségek, teendők és a szoptatás témakörökben lehet leginkább összefoglalni, ahogy ezt a 2. táblázat is mutatja, amely az említett területekhez rendszerezve összegzi a legfőbb tanácsokat, recepteket, valamint ezek leelőhelyét.

Mint látható, a fogamzás témakörében adott tanácsok a fogamzást magát célozzák: az egyetlen recept, amely fogamzást gátló anyagot nevez meg, inkább a veszélyt jelzi (*Házi patika*, rutavíz). A gyermek neme a jelek szerint nem izgatta a receptírókat, mindössze a *Mindenféle orvosságoknak rendszedése* ad tanácsot a születendő gyermek nemének megálapítására.

A várandósság időszakát illető tanácsok szinte mind annak „sikerességét” szolgálják, főként a vetélést (koraszülést) igyekeznek meggátolni (pl. Váradai keselyűkövel, Zay Anna gyöngyporral, Nediliczy fűszerszegény étrenddel). Továbbá előírják a várandósság alatti életmódot, például Gellén Ger-

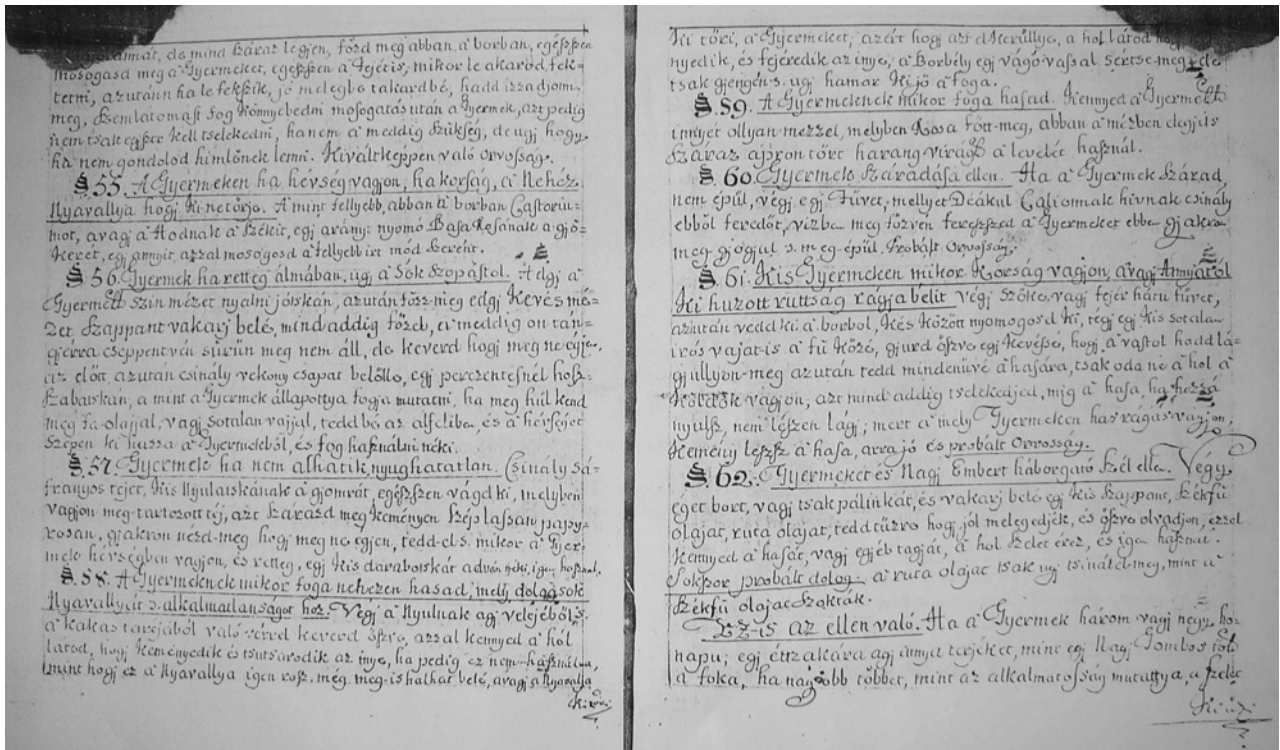
2. ábra: Részlet Ibrányi István Orvosi könyvéből (XVIII. század eleje)

gely a mértékletes evést, mozgást és a diétát tartja szükségesnek. Az elhárítandó problémák között szerepel a *menses jelentkezése* (a *Mindenféle orvosságoknak rendszedése* ez ellen békát ajánl), a lábdagadás (Váradai szerint rózsasolaj és rózsapor az ellenszere) és a kívánás (Ibrányinál a cukrozott naspolya, Zaynál cukrozott citrom használ ellene). De szerepelnek tanácsok étvágytalanság (ZA, HP: főtt csirke) és sárgaság ellen is. Bethlen Kata háromféle füstölőt is ajánl a várandós nő védelmére. Csupán a *Házi patika* tartalmaz elvetélést okozó recepteket, de a terhes életmód címszó alatti tanácsokban Nediliczy is nevez meg olyan növényeket, amelyek ártalmasak, kerülendők a várandósság alatt (pl. vörös gyűrűfa, csombormag, ciprusfenyő füstje).

A szülés témakörében a legtöbb recept (nyolc kéziratban 64) a méh/mádra/méhanya rendellenes viselkedéséről szól. Ez egyben a leggazdagabb témacsoport is, és az a téma, amellyről egy-egy kézirat a legtöbb tanácsot adja: Zay Anna 26-ot, a *Házi patika* 20-at. A feltételezett veszélyeket a *mádra* szó többértelműsége miatt nehéz értelmezni (mozog, elindul, föl- vagy lemegy). A méh rendellenességei lehetnek a kemény, illetve dagadt mádra.

2. táblázat: A váradóssághoz, szüléshez, csecsemőgondozáshoz köthető tanácsok a kéziratokban

FOGAMZÁS	<i>fogamzásért</i> , 13 tanácsból: szoptató nő teje (MOR 123; GI 43)
TERHESSÉG ALATT	<i>roborálás</i> , 3 tanácsból: étvágytalanságra főtt csirke, csirkeerőleves (ZA 285; HP 7)
SZÜLÉSKOR	<i>szülés megindítása</i> , 8 tanácsból: fekete üröm és vize (GG 104; HP 79; HHO 80) <i>könnyű, gyors szülésért</i> , 39 tanácsból: ébenfapor, ébenfakéreg (VI 120 137; GG 264) fehér gyanta, fehér viasz (ZA 434; HP 484) fehér liliom, liliomvíz, liliomgyökér (ZA 287(2), 288; HP 451, 484) fekete üröm (VI 137; ZA 288; HP 505) korall, vörös kláris (VI 137; HP 83) mirha (GG 264; HP 505) sáfrány (GG 264; ZA 287, 434) szaporafű (HPHR 148; GG 64, 468) <i>mádra/méhanya rendellenességei</i> , 64 tanácsból: ecetes/borecetes szivacs (ZA 272; HP 616) fehér- és vöröshagyma (MOR 269; ZA 276; HP 417, 494, 495, 499, 500, 514, 528) földi bodza és gyökere (ZA 277; HP 82) gyömbér (MOR 269; ZA 278) istenfa (ürömcserje) (ZA 278; HP 494, 500) lenmag (ZA 276; HP 496) mádráfű (őszi margitvirág vagy székfű) (MOR 269; ZA 273) marunka (levélpetrezselyem?) (MOR 269; HP 494) ruta (VI 135; HP 494) sáfrány (MOR 269; HP 494) székfű/székfű és olaja (MOR 269; ZA 278; HP 494(2), 495, 500) szelíd- vagy vadkörtefalevél (GG 308; NVM 7) szerecsendió (MOR 269; ZA 278; HP 494, 497) szerecsendió-virág (MOR 269; HP 494) télizöld (MOR 269; HP 82)
SZÜLÉS UTÁN	<i>fájdalom ellen</i> , 9 tanácsból: menta, fodormenta, boldogasszonymenta (VI 127; HP 293(2)) szerecsendió (VI 129; HP 293) <i>meg nem indult menses</i> , 23 tanácsból: fekete üröm (VI 133; HP 311; NVM 28) polejka (csombormenta) és vize (VI 133; HP 311(2)) ruta (VI 130; HP 311) zsálya és vize (GG 265; HP 311(2)) <i>(erős) menses ellen</i> , 27 tanácsból: szerecsendió (VI 134; GG 265; HP 326) szerecsendió-virág (HPHR 20; HP 94) <i>szülés utáni betegség</i> , 12 hasrágásra adott tanácsból: petrezselyem és gyökere (HP 485, 486, 524; BK 46) székfű (HP 485, 524; BK 46)
SZOPTATÁS	<i>tejelválasztás fokozása</i> , 32 tanácsból: kecskerágó (GG 18; NVM 6) kömény (HPHR 31; OK 27; GG 320; GI 82; HP 107) meggyült, dagadt, sebes mell, 43 tanácsból: ápiom (zeller) (GG 44; HP 93; NVM 13) babliszt (SZJ 8; ZA 150) ecet, borecet (VI 108; HP 124; BK 63) lencse törve (VI 108; HP 543) lenmag törve (VI 108; HP 543) menta, lómenta (GG 187; ZA 151) rózsavíz/olaj/méz (SzJ 81; VI 108(2), 110; HP 543, 607) sáfrány, vadsáfrány (SzJ, 81; HP 27, 290, 544; BK 60) útifű (GG 44(2); MOR 102; HP 594)

3. ábra: Részlet Zay Anna Orvoskönyvéből (1718)

Szintén gazdag csoport a könnyű, gyors szülést célzó recepteké (kilenc kéziratban 39 tanács). Váradí itt is keselyűkövet, továbbá ébenfát, mágneskövet, korallt, papi stólát javasol (gyógynövények mellett). Gellén Gergelynél is előfordul a jáskő (?), ébenfa, mirha; Zaynál az unikornisszarv, az elefántcsont, a fecsketoll; a *Házi patika*ban pedig a vörös kláris, a fehér gyöngy, az unikornis- és szarvasszarv, a pisztrángfog, a számarköröm. Hat kéziratban nyolc recept javasol eljárást a szülés megindítására (három a fekete ürmet ajánlja), és négy kéziratban tíz recept szól a halott magzat eltávolításáról (Nediliczky egymaga hat növényt nevez meg). A *Házi patika* négy receptet tartalmaz a gyermek védelméről (ha a magzat feje látszik [valószínűleg 'nyílt méhszáj' értelemben], illetve hogy a *nehéz nyavalya* ne támadja meg) és hármat a magzat megfordítására alkalmazható gyógynövényekről.

Kevés, mindössze hat kézirat tartja elég fontosnak tanácsokat adni a szülési sérülések elkerülésére, orvoslására (sérült méh orvoslása: 4, vérzés ellen: 2, vér/méhlepény eltávolítása: 14, fájdalom ellen: 9 tanács); s ebből két témát kizárólag Gellén Gergely (sérült méh), illetve a *Mindenféle orvosságoknak rend szedése* (vérzés ellen) érint. Annál több tanács foglalkozik az asszony sikeres visszatérésével a szokásos életre: meg nem indult havivérzés ellen öt kézirat 23 tanácsot ad, (erős) havivérzés ellen hét kézirat 27 tanácsot. Szülés utáni betegségekkel 21 recept foglalkozik (a *Házi patika* egymaga 17 tanácsot ad): többnyire hasrágással számolnak (12), de előfordul rüh, ájulás, szédülés, erek

zsugorodása is. A *Házi patika* recepteket ad a szülés utáni tisztulásra, a méh erősítésére, alvásra, Gellén Gergely és Bethlen Kata szorulás ellen.

Szinte minden kézirat (tíz a tizennégyből) kínál receptet a tejelválasztás fokozására, együttesen 32 tanácsot. Nyolc kézirat 43 tanácsot ad a meggyült, dagadt, sebes mell gyógyítására (legtöbbet, 15-öt a HP). Ezzel ez a második leggazdagabb témacsoport. Csupán a két női író és Nediliczky ír a tej aspirálásáról (összesen négy receptet). Az ajánlott eljárások között vannak szájon át adandó gyógyszerek, kenők, tapaszok, fürdők, füstölők (ezeket Bethlen Kata különösen szerette ajánlani), magánál/magán hordandó anyagok. Egyedül Váradí ajánl különböző anyagokat a nő szemérmébe tenni, de ő hatszor is. Igen tanulságos végigtekinteni, milyen gyakran ajánlják a kéziratok ugyanazon anyagot ugyanazon probléma kezelésére (2. táblázat). A jegyzékben azok az anyagok szerepelnek, amelyek legalább két kézirat tanácsában fordulnak elő. Meglepő, de még az azonos kéziratcsoportba tartozó kéziratok között sincs túl sok egyezés: Zay és a *Házi patika* szövege között hét, a *Mindenféle orvosságoknak rend szedése* és a *Házi patika* között öt ízben, miközben hat egyezés Váradí és a *Házi patika* szövege között is akad, amelyek pedig nem rokon kéziratok. Még a leggazdagabb csoportokban is kevés ajánlat esik egybe: a tejelválasztás fokozására adott 32 tanácsból mindössze a kömény fordul elő ötször és a kecskerágó kétszer. A meggyült, dagadt, sebes mell gyógyítására adott receptekben érthetően sok a tapasznak való gabonalisztféle,

a gabonafélék nagy száma miatt azonban sokuk csak egyszer szerepel (bab, lencse, lenmag két-két, árpa, kendermag, tengeribarackmag, gesztenye, köles, tönköly, borsó egy-egy ízben, törve, lisztnek vagy kásának). Az ajánlatok végtelen tarkasága arra enged következtetni, hogy valójában ritkán rejtett bevált tapasztalat a tanácsok mögött, túlnyomó többségük csupán szövegként hagyományozódott tovább.

A problémát tekintve azonban nem meglepő, hogy a tanácsok sokszor a „hasznót hasonlóval kezelni” elvén működnek (azaz analógiásan motiváltak). A tárgyi hasonlóság okán javasolják a fogamzás elősegítésére az újszülött ló burkát (GG), a szoptató nő tejét (HPHR, GI); a szülés megindítására az asszony tejét (MOR), a herélt ló tökét (RK); a könnyű, gyors szülésért az asszony tejét (MOR), a hód tökét (HP). Ez utóbbit a *Házi patika* alkalmasnak tartja a méh rendellenességeire is (három tanácsban), a meg nem indult havivérzés kezelésére, a méhanyától támadt főszedelgésre (két receptben) egyaránt. A születendő gyermek nemét is terhes asszony tejével javasolja megállapítani a *Mindenféle orvosságoknak rend szedése*. A szóalak okán javasolnak szaporafüvet a terhes nő sárgasága ellen (ZA), a szülés megindítására (SZJ), a könnyű, gyors szülésért (HPHR, GG); méhfüvet a méh rendellenességeire, valamint meg nem indult havivérzésre (VI), hasrágás, valamint szorulás ellen (BK), méhanyafüvet (méhfű vagy citromfű vagy macskamenta) a méh rendellenességeire, valamint fájdalom ellen (HP), mádráfüvet (őszi margitvirág vagy székfű) a méh rendellenességeire (MOR, ZA) és meg nem indult vérzésre (HP), macskamadrát (macskamentát) a méh rendellenességeire (HP). A védelmezőt keresve ajánlják a Boldogasszony mentáját a könnyű, gyors szülésre (VI) és a méh rendellenességeire (HP).

Akad néhány recept, amelyekben jeles naphoz kötik az eljárás egy-egy elemét. Ilyen időbeli megkötés a növény gyűjtése vagy a gyógyszer elfogyasztása pénteken (VI, koraszülés ellen), kedden napkelte előtt (HP, erős vérzés ellen), Szent György hava 28. napján (NVM, koraszülés ellen), Szent Jakab hava 14. napján (NVM, könnyű, gyors szülésért), a két Boldogasszony napja között (HP, a gyermek megfordításáért), Szent Istvánkor és Szent Pál fordulása napján (HP, a méhanya rendellenességei ellen), Szent János gyökerének szedése Szent János napján, karácsony szombatján, húsvétkor (HHO, könnyű, gyors szülésért és méh rendellenességei ellen). Hasonló időbeli kötöttség a farsangi hóvíz (HP, a méhanya rendellenességei ellen), a márciusi hó- vagy esővíz (HP, méhanya tisztítása) alkalmazása.

Néhány esetben egyéb hiedelmek, babonás megkötések is felbukkannak a receptekben. Ilyen a *Mindenféle orvosságoknak rend szedése* szövegében a mezőn elvetett, borona alatt növő fű használata a tejelválasztás fokozására; Váradinál a víztartó deszka forgácsát kerék fölfröcskölte vízben főve inni meg nem indult vérzés ellen, fecskefonallal körülkerekíteni a sebes mellet; a *Házi patika* javasolja az

„Atyának, Fiúnak és Szentlélek nevében” szavakat tányérra írni, borral lemosva meginni, kutya tejét inni tudatlanul a könnyű, gyors szülésért; a méhanya rendellenességei ellen elsősülött újszülöttről lefolyó vérbe mártani a jobb gyűrűsujjat, s arról lefolyó három csöppet vörösbortban inni, szintén tudatlanul; ájulás ellen vörös szalaggal a nő karjait és combjait erősen átkötni avagy vörös selyemfonalat vajba mártva a talpára kötni; meggyúlt, dagadt, sebes mell kezelésére a férje gatyakötőjét a nyakába kötni vajúdas idején vagy peresnikát(?) és amin fonták, egy hónapig a nyakára kötve viselni. Vallási eredetű tárgyak is betölthetik a védőgyógyító szerepet: a *Házi patika* gyermekágyas asszonynak ígézet okozta hideglelés ellen két receptben is javasolja az oltárról való koszorú virágját füstölőnek. Érdekes hiedelmet örökít meg Gellén Gergely: szerinte a mennyűtő kő soha nem üt meg terhes asszonyt. A *Hasznos házi orvosságok* a szülés utáni tanácsok közt javasolja a 73. számú receptben: „a gyermekágyas asszony, hogy rosszabbul ne legyen, vagy meg ne romoljon, harmadnapig ne beszéljen, ha lehet, vagy igen gyengén s keveset. Senkire (kivált férjára) ne nézzen, mert bizonyosan megromlik.”

ÖSSZEGZÉS A nemesi-főnemesi gyógyító könyvek öröksége, anyaga kettős. A korábbi, egyházi indíttatású, arisztokratikus felfogás örököse Várad Vásárhelyi István, aki receptjeit csak szűk főrangú körnek szánja („Ezeket titkon és nem is mindenkinek, sem is mindenkoron szoktuk megjelenteni, hanem csak főrendeknek és csak nagy szükségnek idején.” 137. recept); nagy szerepet tulajdonít a vallásos előkészületnek és vallásos tárgyaknak („Az jelen való órának idején egy oltári stólával öveddze által magát, de meg ne szorítokozzék.” 137. recept); és a gyógynövények mellett ritka anyagok egész sorát tartja szükségesnek a boldog szüléshez (mágnés, korall, ébenfa, saskeselyűkő). Gellén Gergely viszont az Istennek adott hála mellett fontosnak tartja a terhes nő saját szerepvállalását, helyes viselkedését, a mértéktartó életmódot is, ahogy ez a 264. receptben olvasható:

„Valamely asszonyi állatnak az Úr Isten magzatot ad, nagy hálaadással tartozik Istennek érette, de jól meglássa, hogy jól bán[j]ék vele, sokat ne egyék, sokat se aludjék, hanem dolgot tegyen az ő tehetsége szerént. Té-tova járjon gyakorta, de ne vastagon, hogy az magzat meg ne sérüdjék, hanem csak azért, hogy az gyermek igen meg ne nyőjjön. Mert ha nyugodalomban él az asszonyi állat, igen megnő az mag, és gyakorta meghal mind az kettő az szülésben avagy szüléskor. Nehéz emíszto állatot ne egyék, mint az tehénhús, sajt, tej, nyúlhús, geszten[y]e, káposzta, kökín[y], kása, rizskása és savanyó bor, hanem könnyű emíszto, mint füge, tengeri szőlő, szilva, tyúkhús, gyömbér, mézes bor, édes alma sülvé nádmézzel. Mikor pedig az szülésnek óráit elhozza az Isten, orvosságokkal lásson magzathoz.”

Összegzésként elmondható, hogy még korántsem tudunk eleget a jelzett kéziratcsoport összekötő, közvetítő szerepéről a nemesi-főnemesi, a hivatásos és a népi gyógyítás között.

Látjuk azonban, hogy fontos szerepet töltött be a tapasztalati gyógyítás anyagának főlhalmozásában, a döntően növényi eredetű, hasznosnak tartott anyagok és eljárások elterjesztésében.

FORRÁSOK

BK = Bethlen Kata (1737 k.) *Orvosságos könyv* OSZK Kézirattár Quart. Hung. 2158.; S. Sárdi Margit (kiad.) *Bethlen Kata Orvosló könyve. Anno 1737* (Intra Hungariam, 4.) Máriabesenyő, Attraktor 2012.

GG = Gellén Gergely (1680) *Orvosságos könyv mindenféle nyavalyákról, embereknek és lovaknak betegségekről, méhekről és az esztendőnek holnapiról*, Kolozsvár, Egyetemi Könyvtár (Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga”), Ms. 679. 8. S. Sárdi Margit (kiad.) *Gellén Gergely Orvosságos könyve* (Intra Hungariam, 11.) Máriabesenyő, Attraktor 2017.

GI = Gellén István (1714) *Orvosságos könyv mindenféle nyavalyákról, embereknek betegségekről*, Kolozsvár, Egyetemi Könyvtár (Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga”), Ms. 678. 8°

HHO = *Hasznos házi orvosságok* (18. sz.) OSZK Kézirattár Oct. Hung. 526.

HP = *Házi patika* (második generációs, 18. sz.) OSZK Kézirattár Quart. Hung. 2247.

HPHR = *Házi patika. Hasznos receptek gyűjteménye* (1663k.) OSZK Kézirattár Oct. Hung. 485.; Hoffmann Gizella (szerk.) *Medicusi és borbélyi mesterség. Régi magyar ember- és állatorvosló könyvek. Radvánszky Béla gyűjtéséből* Szeged, JATE 1989:227–46.; S. Sárdi Margit (kiad.) *Próbált orvosságok leírva.* (Intra Hungariam, 9.) Máriabesenyő, Attraktor 2014:57–101.

II = Ibrányi István *Orvosi könyv* (XVIII. sz. eleje) OSZK Kézirattár Fol. Hung. 1761.

MOR = *Mindenféle orvosságoknak rend szedése* (XVII. sz. 2. fele) OSZK Kézirattár Oct. Hung. 87.; Hoffmann 1989:459–72.; S. Sárdi Margit (kiad.) *Mindenféle orvosságoknak rend szedése.* (Intra Hungariam, 8.) Máriabesenyő, Attraktor 2013.

NVM = Nedilicz Váli Mihály (1759) *Dictionellum Hungarico Medicum.* OSZK Kézirattár Fol. Hung. 1029.

OK = *Orvosságos könyv* (1677) Kolozsvár, Egyetemi Könyvtár (Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga”), Ms. 680. 16°

RK = *Receptek könyve* (XVII. sz. vége), Kolozsvár, Egyetemi Könyvtár (Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga”), Ms. 1793. 8°

SZJ = Szentgyörgyi János (1619 e) *Testi orvosságok könyve.* OSZK Kézirattár Oct. Hung. 500. In: Hoffmann 1989:173–201.; S. Sárdi Margit (kiad.) *Testi orvosságok könyve.* (Intra Hungariam, 6.) Máriabesenyő, Attraktor 2013.

VVI = Várad Vasárhelyi István (1628) *Kis patika.* OSZK Kézirattár Duod. Hung. 66. In: Hoffmann 1989:211–25.; S. Sárdi Margit (kiad.) *Próbált orvosságok leírva* (Intra Hungariam, 9.) Máriabesenyő, Attraktor 2014:13–45.

ZA = Zay Anna *Orvoskönyv* (1712–1719) OSZK Kézirattár Quart. Hung. 2815. Hasonmás kiadása: Zay Anna (Fazekas Árpád kiad.), 1979 – *Herbárium. 1718* (Folia Rákócziána, 2.) Nyíregyháza, 1979.

IRODALOM

1. Keszler Borbála *A régi magyar orvosi nyelv forrásai és szótípusai* Magyar Orvosi Nyelv 2005;5/1:24–9.
2. Keszler Borbála *A meggyőzés eszközei a régi magyar receptekben* In: Balázs Géza, Veszelszki Ágnes (szerk.) *Nyelv és kultúra. Kulturális nyelvészet* Budapest, 2012:150–5.
3. Kuna Ágnes *A XVI–XVII. századi magyar nyelvű orvosi recept szövegtípusológiai és pragmatikai vizsgálata funkcionális kognitív keretben* Budapest, ELTE (Doktori értekezés) 2011:44–58(a), 95–6(b).
4. Kuna Ágnes *Az orvosi recept mint szövegtípus a XVI–XVII. században* 1. rész. Magyar Nyelv 2016;112/4:385–400.
5. Kuna Ágnes *Az orvosi recept mint szövegtípus a XVI–XVII. században* 2. rész. Magyar Nyelv 2017;113/1:27–41.
6. S. Sárdi Margit *Főrangú hölgyek gyógyfüves könyvei* In: Pócs Éva (szerk.) *Áldás és átok, csoda és boszorkányság* (Tanulmányok a Transzcendensről, 4.) Budapest, Balassi 2004:203–21.
7. S. Sárdi Margit *Aksamszeddín univerzális gyógyszere* In: Csörsz Rumen István (szerk.) *Ghesaurus. Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára* Budapest, 2010:585–7.
8. S. Sárdi Margit *Mágikus gyógyító eljárások XVII–XVIII. századi kéziratok receptskönyvekben* In: Pócs Éva (szerk.) *Mágikus és szakrális medicina* (Tanulmányok a Transzcendensről 7.) Budapest, Balassi 2010:524–45.
9. S. Sárdi Margit *Perinatális tanácsok az elit laikus gyógyító kéziratokban* In: Smid Bernadett (szerk.) *Minden dolgok folytatása. Tanulmányok Deáky Zita 60. születésnapjára* Budapest, 2016:381–95.
10. Sztatky Mária *Magyar nyelvű, kéziratok orvosló könyvek a 17. századból* Magyar Könyvszemle 1980;96/2:131–48.

„A nyelvi norma annyit jelent, hogy esetenként más szót, nyelvtani szerkezetet, hangokat – tehát ténylegesen más nyelvi formát – használunk, mint amit rendszeren tennénk.”

Nádasdy Ádám
Ízlések és szabályok